

2011/7

Balázs Zoltán

Kapitalizmus és a hatalom
erőforrás-elmélete

A hétköznapi és a társadalomtudományos érdeklődést alighanem az a kérdés köti össze az egyik legközvetlenebb módon, hogy ki vagy kik gyakorolnak hatalmat ki vagy kik fölött. Az embert körbevevő, fontos és kevésbé fontos cselekvéseit meghatározó illetve azoknak medret szabó közösségi, társadalmi, egyszóval kollektív jelenségek, összefüggések örökzöld magyarázó eleme, hogy valami azért történik így vagy úgy, s nem másként, mert valakik ezt így vagy úgy és nem másként akarják. A társadalomtudományoknak mint közös hagyománynak és tudáshalmaznak az egyik tagadhatatlanul fontos eleme pedig éppen az, hogy ezt a köznapi és nem különösebben reflektált megfigyelést, érzékelést konzisztens és valamilyen módon ellenőrizhető sémákba illeszti, olykor leplezett vagy leplezetlen 'kritikai' éllel, vagyis azzal a szándékkal, hogy a valóság megváltoztatásához – értelemszerűen ahhoz, hogy a hatalmi alávetettség enyhüljön – is segédkezet nyújtson. Ezért a hatalom mint vizsgálendő jelenség akkor is érdekes marad, ha vele kapcsolatban egyébként jóformán minden lehetséges szempontot elmondtak és megfigyelést rögzítettek már. Mostani mondandóm sem vadonatúj fölfedezésekről szól, hanem néhány közkeletű, a hatalom jelenségéhez kötött, gyakran a társadalomtudományi eszmecserében sem eléggé alaposan végiggondolt állítás, vélekedés kritikai vizsgálata. Olyan állításokról van szó, mint például hogy (i) a kapitalizmus folyton termeli, újjátermeli, növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, amivel automatikusan együttjár a kevesebbel rendelkezők kiszolgáltatottsága, azaz kényszereknek alávetett cselekvése; (ii) bizonyos társadalmi csoportok közvetlenebb hozzáféréssel rendelkeznek az állam, a kormányzat intézményeihez, s azokat a maguk javára befolyásolják, ilyenformán így is hatalmat gyakorolnak a távolabb lévők fölött; (iii) ennek a társadalmi hatalomnak a természete szubtilis, preferenciaformáló, az ellenállás lehetőségét csírájában elfojtó. Vulgáris formában kifejezve a fentieket nagyjából a következőképpen fogalmazhatunk: a kapitalizmus a gazdagoknak kedvez, a szegények rosszul járnak vele, akár munkavállalók, akár fogyasztók, akár hitelfelvevők; ráadásul bár demokratikus jogaikkal élve befolyásolhatják a politikai küzdelmet, a színpalak mögött minden politikai erő az erőseknek (gazdagoknak, tőkéseknek) az érdekeit szolgálja. Ez ellen tenni pedig azért nem lehet szinte semmit, mert a szegények nem tartanak össze, bizalmatlanok egymás iránt, vagy éppen érdektelenek, mivel nem tudják, mi az igazi érdekük.

1. Definíció és a két alapkérdés

A hatalmi viszonyokra vonatkozó nyers állítások tudományos értékelése, valóságtartalmuk vizsgálata csak úgy végezhető el gyümölcsöző módon, hogy valamilyen koherens felfogásból indulunk ki a hatalom mint társas vagy társadalmi viszony mibenlétére vonatkozólag. Bár erre meglehetősen sokféle meghatározás van forgalomban, amelyek nem mindig teljesen kompatibilisek egymással (pl. van, aki szerint bizonyos rokonjelenségek – befolyás, tekintély – a hatalom aletei, mások szerint attól megkülönböztetendő jelenségek), a lényegét illetően azért meglehetősen erős konszenzus állapítható meg. Ezt itt a következőképpen adjuk vissza: *A hatalmi viszony hatalmi jellegű cselekvésre ösztönöz, ami azt jelenti, hogy az egyik fél rákényszeríti önkényes és önérdékű akarátát a másikra, aki pedig jobb belátása, érdekei, értékei megtagadásával azt teszi, amit nem akarna, vagy amit nem is szabadna megtennie.*

Ez a definíció nagyjából megfelel Weber nevezetes meghatározásának.¹ Itt azonban rögtön érdemes két dolgot megjegyezni. Az egyik, hogy semmiképpen sem lehet kitérni a hatalmi viszonyhoz való valamilyen morális viszonyulás elől. Weber a maga meggyőződéséhez híven erre kísérletet tett. De az ő definíciójából sem hiányzik az

¹ Weber (1987).

„ellenállás” vagy „ellenszegülés” eleme, márpedig ez az elem szükségképpen fölveti azt a kérdést, hogy az ellenszegülésnek mi az *oka*. Értelmes cselekvőket föltételezve ezt aligha tekinthetjük mellékes kérdésnek, hiszen az ellenszegülés valamilyen kooperáció megszakítása, elutasítása illetve erre tett kísérlet, vagy legalábbis komoly készletelés, ami – weberi szóhasználattal – üzemszerűen működő társadalomban inkább a kivétel, semmint a szabály, azaz föltételezhetően a cselekvő (ti. az ellenszegülő) komoly okkal rendelkezik. Számtalanszor előfordul persze, hogy valamilyen normát meg akarunk szegni, aztán mégsem tesszük, s olykor ebben is megjelenik a hatalom; a fenti definíciónak azonban azok az esetek felelnek meg, amelyekben az ellenállás vagy annak gondolata, szándéka igazolható előttünk, ellene pedig csak azt az okot tudjuk fölhozni, hogy bár nem helyénvaló, mégis ’muszáj’ megtenni, amit akarnak tőlünk. Ezért van, hogy a hatalomról való beszéd mögött vagy körül mindig fölmerül az immorális viselkedés gyanúja. Közvetlenül az engedelmességre, de közvetetten természetesen a hatalmat gyakorló vagy gyakorolni kívánó részéről, hiszen az engedelmességre – a definíció szerint – eleve abból indul ki, hogy a másik valamilyen önérdeket követve akar tőle valamit. Weber ezt a szükségképpen fölsejlő morális aspektust azzal hártja el, kerüli meg, hogy azonnal rátér az uralom elemzésére, amelyet már eleve kooperatív cselekvésként tételez, s amely mögött valamilyen morális helyesség (legitimáció) mindenképpen megvan. Ha azonban maradni kívánunk a hatalomnál, akkor nem úszhatjuk meg, hogy legalább tudomást vegyünk a morális dimenzióról.

A másik megjegyzés módszertani. Weber a hatalom jelenségét amorfnak nevezi, s végső soron nem is foglalkozik vele, vagy legföljebb úgy, hogy – mint az imént jeleztem – rögvest uralomként értelmezi tovább. Ez viszont már a hatalom uralom-*konceptiója* vagy specifikációja, beillesztése egy tágabb társadalomelméleti keretbe, amelyben többek között a legitimáció, a legitim rend, a legitimációs igények fogalmai határozzák meg, hogy az uralom mit is jelent. Elfogadva, hogy valamilyen koherens elméleti keret nélkül a hatalom ’nyers’ jelensége valóban nem értelmezhető; továbbá hogy bármely elméleti számára kulcskérdés, hogy valamilyen tartósan fennmaradó jelenséget tudjon megmagyarázni; s végül hogy a bevezetőben fölsorolt néhány közkeletű állítás számára is megfelelő keretet találjunk, a fenti definíciót a következőképpen módosíthatjuk. A hatalmi viszony hatalmi jellegű cselekvésre ösztönöz, ami azt jelenti, hogy a *több erőforrással rendelkező fél tartósan* rákényszeríti önkényes és önérdekű akaratát a *kevesebb erőforrással* rendelkezőre, aki pedig jobb belátása, érdekei, értékei megtagadásával azt teszi, amit nem akarna, vagy amit nem is szabadna megtennie. Ez a meghatározás a hatalom erőforrás-elméletét alapozza meg.

A továbbiakban először ennek az elméleti keretnek a plauzibilitását, tarthatóságát, magyarázó erejét fogom megvizsgálni, majd pedig a jelzett morális aspektus tárgyalása következik. Érvelésem a következő logikát követi. Először azt az állítást vizsgálom meg, hogy az erőforrás-egyenlőtlenségek mindig vagy tendenciájukat tekintve a fenti értelemben vett hatalmi cselekvést okoznak-e. Megválaszolendő kérdés itt, hogy az erőforrásokkal való rendelkezés egyáltalán azonosítható-e a hatalommal való rendelkezéssel, illetve hogy az ’erőforrás’ fogalma pontosan mit is takar. A kérdésekre adott válaszokból adódó következtetések szerint az erőforrás-elmélet magyarázó ereje jóval kisebb, mint első látásra tűnik. További problémát okoz a másodjára tárgyalandó, ’az erőforrások relatív egyensúlyának’ nevezett helyzet kezelése. Itt arról van szó, hogy az erőforrások különbözősége sokféle cselekvési stratégiát alapozhat meg, s ezek közül csak az egyik a hatalmi – elnyomó jellegű – cselekvés. A harmadik részben ezt az indetermináltságot fejtem ki jobban. Végül a negyedik részben tekintem az említett morális dimenziót veszem szemügyre, s amellet érvelek, hogy önmagukból az erőforrás-különbségekből nem vezethető le a vélelmezett morális dimenzió, s ezzel újabb érvet kapunk az erőforrás-különbségek hatalmi viszonyokként való felfogása ellen.

2. Erőforrás = hatalom?

2.1. Az erőforrások mérése

Az elsőként említett közkeletű állítás úgy szólt, hogy a kapitalizmus növeli vagy tartósítja a társadalmi egyenlőtlenségeket, aminek kiszolgáltatottság illetve hatalmi visszaélések a következményei. Tekintsünk el most annak vizsgálatától, hogy a szóban forgó föltevés a kapitalizmus és az egyenlőtlenségek viszonyáról igaz-e vagy sem, illetve hogy az igazsága hogyan dönthető el!² Föltéve tehát, hogy az egyenlőtlenségek valóban tartósak illetve növekszenek, az első kérdés az, hogy a társadalmi különbségek illetve egyenlőtlenségek hogyan *okoznak* hatalmi cselekvést. Első látásra viszonylag egyszerű választ adhatunk erre a kérdésre. Az egyenlőtlenségek ugyanis semmi mást nem jelentenek, mint különféle társadalmilag releváns erőforrások feletti különböző mértékű szabad rendelkezési jogot és lehetőséget. Ceteris paribus, minél több pénze van valakinek, annál több lehetősége arra, hogy megvegye, amit akar, többek között mások munkáját, idejét, végső soron mások cselekvését. Mármost mivel a kapitalizmus pénzgazdaság, ezért szinte bármilyen erőforrás monetarizálható.³ A monetarizálhatóság magas foka pedig a különféle erőforrások koncentrációját és könnyű transzformációját lehetővé téve minden korábinál erőteljesebb, robusztusabb hatalmi feszültségeket generálhat. A többel, azaz több pénzzel rendelkezők – akiket nevezhetünk tőkéseknek vagy egyszerűen gazdagoknak – pedig befektetési és fogyasztási döntéseik révén igen nagymértékben meghatározzák, hogy hol és kinek keletkezik munkahelye, mekkora lesz a jövedelme. A másodikként említett állításban foglalt észrevétel értelmében ezek a cselekvők az állam erőforrásait is nagyobb mértékben képesek saját szolgálatukba állítani, vagy úgy, hogy azok mértékét meghatározhatják (azaz befolyást gyakorolnak az adótörvényekre, az adózási kedvezményekre), vagy úgy, hogy az állam fejlesztési, sőt, működési eszközeinek elköltése, fölhasználása fölött is befolyást élveznek. A kevesebbel rendelkezők oldalán pedig mindennek folyamánként a szükségesnél, kívánatosnál kisebb szabadság, közvetlenebb érdeksérelem jelentkezik, azaz a föltételezett hatalmi cselekvés, hatalmi logika esete következik be.

Ezzel az okfejtéssel kapcsolatban számos nehézség merül föl. Kezdjük azzal a kérdéssel, hogy az erőforrásokkal való rendelkezés mennyiben és hogyan feleltethető meg a hatalommal való rendelkezésnek! Lehetséges eljárás, hogy a kettőt definíció szerint azonosnak vesszük.⁴ A monetarizálhatóság valóban megkönnyíti a dolgunkat, mivel egyszerű, pénzben kifejezhető mértékegységgel mérhetjük, hogy kinek mekkora a hatalma.⁵ Am ezt éppen a pénzszerűség teheti bizonytalanná. A modern pénznek nincs önértéke, az minden más pénzformánál és -fajtájánál jobban függ millió körülménytől: kormányzati gazdaságpolitikától, természeti hatásoktól (ti. mikor melyik erőforrásból van sok vagy kevés), s természetesen rengeteg ember – köztük a kevés pénzzel rendelkezők – döntéseitől.⁶ Ezt a

² Ehhez lásd Bhagwati (2008) és Sala-i-Martin (2008) tanulmányait.

³ Más társadalmakban ez nincs föltétlenül így, gondoljunk a hitbizomány intézményére. De a mai Magyarországon is létezik pl. földeladási moratórium bizonyos viszonylatokban, lásd külföldi tulajdonszerzés jogi gátlását. Ez persze a marginális kivétel.

⁴ Lényegében ezt az irányt követi K. Dowding (2003), (2008). Morriss (2002 [1987]) Barry (2002) pedig határozottan elutasítja.

⁵ Talcott Parsons (1985), (1988) ment talán a legmesszebb a hatalom és a pénz analógiájának kibontásában, de nála bár mindkét 'médiüm' hasonlóan viselkedik (keletkezésük absztrakt magyarázata szerint voltaképpen ugyanarra 'valók'), a társadalmi alrendszerek funkcionális elkülönülése miatt mégsem cserélhetők föl egymással.

⁶ Közgazdaságilag természetesen a pénznek soha nincs önértéke, még a nemesfémeknek sincs, mivel tisztán társadalmi konvenció, hogy mit használunk egyenértéknek. Így szorosan véve nem a pénz értékéről kéne beszélnünk, hanem az áruk és szolgáltatások állandóan változó értékéről. De az egyes ember – szegény vagy

problémát még az sem tudja megoldani, hogy válság, bizonytalanság esetén a pénzt illikvidebb, de biztonságosabb formákká lehet alakítani, magyarul a bankbetét helyett részvénybe, a részvény helyett ingatlanba; hiszen a monetarizáltság azt is jelenti, hogy még a legkevésbé likvid eszköznek is mindig van valamilyen árnyékára vagy piaci értéke, amely – adott esetben – akár drámai módon csökkenhet is.⁷ Még jelentős infláció esetén sem mindegy, hogy mennyire eladható ingatlanba ’menekítjük’ a pénzünket. Mindebből következik, hogy az ’erőforrásokkal való rendelkezés’ és a ’hatalommal rendelkezés’ definíció szerinti azonosítása még nem képes objektíven mérhetővé tenni a hatalmat. Vagy ha igen, akkor csak azzal a megszorítással, hogy az erőforrásokkal, azaz hatalommal rendelkező csoportok, cselekvők igen jelentős mértékben ki vannak szolgáltatva a társadalom jóval kevesebb erőforrással rendelkező tagjainak éppúgy, mint más, jelentős erőforrással rendelkező tagjainak abban az értelemben, hogy nincs érdemi ráhatásuk arra, hogy hosszabb távon saját erőforrásaikat akár csak megőrizték. Ha viszont ezt el tudjuk fogadni, akkor nemigen van értelme magának az elméleti keretnek, amely a hatalommal való rendelkezést valamilyen tartós viszonyként érti (különben csak annyit mondhatnánk, időjárási példával élve, hogy a szél hol innen fúj, hol onnan; és pedig azért, mert valamilyen erő hol ebből, hol abból az irányból mozgatja a levegőt).

A következő ellenvetés az iménti nehézség továbbgondolásából adódik. Az ugyanis, hogy egyáltalán mi számít erőforrásnak, maga is nyitott kérdés. Leginkább az, amire, úgymond, kereslet van. Hiába rendelkezik valaki valamilyen kizárólagos tudással (pl. egy ritka nyelv), ha arra semmi szükség. Váratlanul persze mindig támadhat: a II. világháborúban a helyzetből adódóan a navajo nyelvtudás iránt az amerikai hadseregben hatalmas kereslet alakult ki, s el lehet képzelni, hogy mennyi pénzt megadtak volna a japánok egy áruló navajónak. A kapitalizmus története tele van olyan ’tökésekkel’ – vállalkozókkal – akik hiába ölték töméntelen pénzt valamilyen ötletbe, vagy rosszkor, vagy rossz helyen, vagy egyszerűen rossz dolgot akartak megvalósítani. S nehéz elképzelni, hogy miféle erőforrásai voltak Hitlernek úgyszólván a teljes német nép (társadalom, gazdaság) meghódításához: mindenesetre sikerült neki. Hazai vizekre evezve: a gazdasági rendszerváltás végbementének egyik legerősebb ’narratívája’ szerint hatalomátmentés történt csupán, azaz a korábbi hatalmi elit ’politikai tőkéjét’ ’gazdasági tőkére’ konvertálta, s persze a színpalak mögött továbbra is markában tartotta – tartja? – a politikai hatalmat is. Nem sok empirikus kutatás történt ennek a hipotézisnek a vizsgálatára, de néhány állítást azért megalapozottan tehetünk.⁸ S ezek az állítások több ponton is megkérdőjelezik ezt az egyébként ésszerűnek és józannak látszó föltevést.⁹ A jelen érvehz csatlakozva ezekből itt éppen az a fontos hogy a privatizációs (=hatalomátmentős) folyamatok során és közben számos, korábban nagy hatalmat biztosító erőforrás értékelődött le, mégpedig eléggé drámai módon. Kapcsolati hálók, külpiazi ismeretek, a régi gazdasági rend jogi kereteinek ismerete helyett az egyáltalán nem könnyen megszerezhető új ismeretek (pl. nyelvtudás), valamint a nem kis mértékben valóban új (persze azért nem a ’holdból érkező’) politikai elittel kiépített új kapcsolatok, amelyek a politikai

gazdag – szempontjából nézve a rendelkezésre álló ’pénzről’ azért értelmesen állítható, hogy valamikor – a fentiek alapján persze folyton változó – értéket képvisel. Itt ezt a szempontot használom.

⁷ A politológusok és szociológusok számára olykor nehézséget jelent annak megértése, hogy a modern pénz hitelpénz. Ez annyit jelent, hogy a pénz hitelnyújtásból származik (közvetlenebb előzménye a váltó, mint a szuverén által veretett érme), s ígéretet testesít meg, azaz egyfajta ’kézbe vehető’ társas viszony. Ennek két társadalomelméleti következménye van. Az egyik, hogy a pénz nem olyanfajta erőforrás, mint például egy nomád társadalomban a bátorság vagy a testi erő; s nem olyan vagyontárgy, amely valamilyen stabil erő képzetét keltheti (föld, épület). A másik, hogy a kapitalizmus éppen ennél a vonásánál fogva talán minden más társadalmi rendnél volatilisabb erőforrás-viszonyokat hozott létre. Lásd a Parsonsról szóló fentebbi jegyzetet is. (A modern pénzgazdaságról igen jól használható tanulmány Pete [1999]).

⁸ Vedres (1998).

⁹ Vedres (1997), (2006).

váltógazdaság új logikájának ismeretét is föltételezik, valamint – főleg vidéken és az agrárszektorban – történelmileg még mélyebbre nyúló kapcsolatok váltak fontossá. Az 'erőforrás' önmagában tehát alig értelmezhető,¹⁰ így azonosítása a „hatalommal” több bizonytalanságot okoz, mint amennyit eloszlát.

Meg lehet próbálkozni azzal, hogy ezt a két problémát meg nem oldva a gyakorlati használhatóság mellett mégis érveljünk. Hiszen rendszerváltások mégsem mindennap történnek; konszolidált, azaz a tulajdonjog rendszerét szilárdan tartó kapitalista rend esetén tartós erőviszonyok mutathatók ki – értelemszerűen a gazdagok/tőkések javára. Bár a cselekvők preferenciái illetve azok sorrendje változhat, az azért nem várható például, hogy egy társadalom többsége, ideértve a szegényeket is, valamiféle rejtélyes okból önként lemondjon arról, hogy többre törekedjen. Ha pedig ezt a törekvése folytonosan frusztrált, akkor indokolt az okok keresése, többek között mások – a többel rendelkezők – cselekvésében, döntéseiben. Vagy ha mégis kimutatható a jelzett törekvésről való lemondás, akkor azt eleve azzal a gyanúval kell fogadnunk, hogy a háttérben preferencia-manipuláció történt, amire a bevezetőben fölhozott harmadik állítás is utal.¹¹ Továbbá ha igaz is, hogy egyes ágazatok, szektorok erőforrásai a helyzettől függően akár drámai mértékben változhatnak (mind mértékük, mind hadrafoghatóságuk), a vagyonosok / tőkések / beruházók csoportja mindig, vagy tendenciáját tekintve nagyobb hatást tud gyakorolni az államra, ahogy mondtuk, részben annak szabályozó, részben újraelosztó funkcióira.

Így ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy ha valaki x jövedelemmel rendelkezik, másvalaki pedig annak a tízszeresével, akkor az utóbbi cselekvési szabadsága, s ezzel együtt másokra gyakorolt potenciális hatása vagy tízszer akkora, vagy – ha a fenti okokból ezt szordínósabban akarjuk kezelni – valamivel kisebb, de valamilyen szorzót mindenképpen szükséges és indokolt alkalmazni. Másik példával élve: ha az egyik szavazónak tízszer annyi szavazata van, mint a másiknak, akkor bár lehet, hogy az adott ügyben nem is szavaz (pl. preferenciái mások, azaz közömbösen viselkedik), nem szavazhat (valami korlátozza: akár más preferenciái, akár objektív, jogi akadályok), más ügyben azonban igen, s így – két ügyet aggregálva – ötször akkora hatást tud kifejteni. Ha még a két ügyet valamilyen módon súlyozzuk is, akkor is csak annyi történik, hogy a különbséget pontosítjuk. A szavazatszám mérhető erőforrás, csakúgy, mint a jövedelem, a vagyon, a tőke – azaz 'az' erőforrás. Így végső soron oda jutunk, hogy az erőforrásokkal való rendelkezés legalábbis jó közelítést nyújt a hatalom jelenségéhez és operacionalizálhatóvá teszi, föltéve, hogy konszolidált társadalmi-gazdasági körülmények uralkodnak.

2.2. Az erőforrások relatív egyensúlya

¹⁰ Dowding (2003) négy igen elvontan értelmezett erőforrást különböztet meg Harsanyit követve (információ, legitimitáció, mások motivációs struktúrájának megváltoztatására való képesség egyrészt feltételelesen, másrészt feltétel nélkül), majd hozzáteszi, hogy „ha e négy kategória segítségével mérni tudunk minden erőforrást, amellyel ki-ki rendelkezik, s azt is tudjuk, hogy ezzel a tudással ők is rendelkeznek (azaz mindenki tökéletesen informált), akkor előrejelezhetjük, hogy ki hogyan fog cselekedni. (...) Ám ha nem teljesül a tökéletes informáltság, akkor a négy erőforrás-csoport vizsgálatából nem tudunk határozott következtetéseket levonni. (...) Ezért fontos a Harsanyi kategóriáihoz ötödikként általam hozzáadott erőforrás (a reputáció). Ez az ötödik elem az, ami miatt nem tudjuk előrejelezni, hogy a négy erőforrás alapján mit fognak tenni a cselekvők.” (314-15). Az érvelés eléggé inkohérens: miért ne volna 'jobbán' mérhető a reputáció, mint a legitimitáció? Vagy lényegében mind a négy Harsanyi-féle csoport? Másrészt: bármelyikre igaz lehet, hogy 'végső soron' nem mérhető, hiszen egyszerűen hihetetlen hipotézis, hogy bármely társadalmi cselekvő pontosan föl tudná mérni például bármelyik másik cselekvő 'motivációs struktúráját,' s ebből adódóan annak megváltoztatására való képessége is 'mérhetetlen.'

¹¹ Klasszikus kifejtése ennek Lukes (1974), aki szerint ez a háttérmanipuláció a hatalom ún. harmadik dimenziója.

Ezzel azonban még csak az első nehézséget hártottuk el, úgy-ahogy. A következő abban áll, amit az erőforrások relatív egyensúlyának nevezhetünk. Gondoljunk a közismert koalíciós dilemmára! Ha van két nagy párt, amelyik 100-100 képviselővel rendelkezik, s egy kicsi, amelyik tízzel, hiába nagyobb bármelyik nagy párt hatalma a kicsivel szemben az erőforráskülönbségek abszolút értelmében, a többségről a kicsi dönt. Ennek oka az, hogy a két nagy párt erőforrásai *egymáshoz képest* egyensúlyban vannak; a kis párt erőforrásai pedig hiába kicsik, mégis – relatíve, az adott helyzetben – nagyok. Ennél fogva a kis párt hatalma és erőforrásai között nyilvánvaló ellentét van, tehát a hatalmat nem lehet az erőforrásokkal azonosítani.¹² A régi hatalomtechnikai elvek között közismert a *divide et impera* elve (jelentős ellenfeleidet oszd meg), s a *tertium gaudens* (a nevető harmadik), amelyek ugyanezt az összefüggést fejezik ki.

Ellenvetésként és védekezésként a következőre gondolhatunk. Nem szabad egyetlen példát általánosítani, helyesebben a fenti példát is részletesen elemezni kell. Itt ugyanis csak látszólag van szó egyetlen erőforrásról, a szavazatszámról. A valóságban számtalan további erőforrást kell figyelembe venni. A kis párt képviselői elcsábíthatók, 'megvehetők,' vagy egyéb okokból a párt kohéziója kicsi (gyakorlatilag ez volt igaz az MDF-re nagypártként éppúgy, mint kispártként). Ha ellenben egy kispárt kohéziója túl erős, ami leginkább a preferenciák gyökeres azonosságával biztosítható (értékrend), akkor egyre jobban húz az egyik fél irányába, s válik 'koalícióképtelenné' a másik irányba (az SzDSz története). Egy-egy váratlan helyzetváltoztatást a fenti paradoxon megmagyaráz ugyan, de a tendenciákat nem változtathatja meg: a társadalmi hatalom a nagy pártok kezében van. Igen gyakran pedig egyszerűen arról van szó, hogy a két nagy párt közötti küzdelem véletlen hatalmi esélyeket teremt egy kicsinek (lásd a Centrumpárt esetét), de ezek az esélyek ugyanilyen véletlenül – és nyomtalanul – el is múlhatnak. Ugyanezt a helyzetet találjuk a gazdasági szférában is. Két nagyvállalat között lehet sikeres egy kicsi is, de csak ideig-óráig: ha a 'nagyok' erőforrásait leköti az egymás elleni küzdelem, egy-egy 'kicsi' köthet valamelyikkel számára kedvező szerződést (lásd egy privatizációs-piacszerzési környezetet), esetleg saját innovációjával váratlan piaci sikere lehet. De éppen e sikerek miatt válik a nagyok számára kívánatosná; esetleg oly mértékben specifikálja magát, hogy végül egyszerű beszállítóvá válik. A definícióban használt 'tartósság'-klauzula értelmében nem a rövid távú sikeres befolyás- vagy hatalomgyakorlás számít.

Megoldottuk-e a vázolt nehézséget? Annyi mindenképpen igaz, hogy az erőforrások számbavételénél törekedni kell a teljességre. Az is igaz, hogy egy-egy konstellációból illetve esetből még nem lehet stabil következtetéseket levonni: valamilyen erőforrás a konkrét helyzetben magasra értékelődhet (szavazás), hosszabb távon azonban nem sokat számít.¹³ Mégsem dőlhetünk hátra ezzel az észrevétellel. Vegyük ismét a két fenti példát! A demokratikus politikai küzdőtérben minden párt számára a legfontosabb – megszerzendő,

¹² Morriss (2002 [1987] és Dowding (2003), (2008).

¹³ Az előző lábjegyzetben említett vitában Morriss és Dowding között fölmerült, hogy a döntő szavazattal való rendelkezés (két ellentétes, de kiegyensúlyozott méretű szavazói csoport között) valóban többelhatalmat jelent-e. Morriss szerint igen, Dowding szerint, aki az erőforrás-elmélet értelmében az 'egy szavazat = egy egységnyi hatalom' elve mellett érvel, nem. Indoka az, hogy az ún. döntő szavazat birtokosa is rendelkezik konkrét preferenciákkal, amelyeket vagy ki tud elégíteni azzal, hogy valamelyik csoporthoz csatlakozik, vagy nem. Tartósan ellentétes preferenciákkal rendelkezni (hol ide, hol oda csapódni a 'döntő' pozíció megtartása végett) egyszerűen lehetetlenség. Dowdingnak ebben igaza is van, ahogy fentebb érveltünk, ám ebből természetesen még nem következik az erőforrás-elmélet igazsága, lásd a továbbiakat a főszövegben; de arra már itt utalhatunk, hogy – amennyiben világos, hogy egyáltalán létezik egyik csoporthoz sem tartozó döntő szavazó – az ő preferenciái mindkét csoport számára kiemelt fontosságúak lesznek. Dowding ezt szerencsének nevezi; csak hogy a döntő szavazó saját szavazata árát minden további nélkül föl is verheti. Ezek szerint mégis rendelkezik valami olyan dologgal, amely egyszerre látszik (tudatosan használható) erőforrásnak és mégsem az (amennyiben mások esetleges preferenciáitól függ). Emiatt az erőforrás-különbségként értett hatalom elmélete meginog.

megtartandó és használandó – erőforrás kétségtelenül a választók, szavazók tömege. Bár rendszerint mindig van valamekkora 'törzsszavazói' bázis a beágyazottabb pártok mögött, kivételes eseteket (korporatizmus, teljesen pilléresedett társadalom) leszámítva a szavazókért verseny folyik. A törzsszavazók bizonyos játékszabályok mellett természetesen nagyon fontos erőforrást képviselnek ebben a versenyben (hazai pályán maradván lásd a jelölőszelvénygyűjtő versenyt), de a voltaképpen cél nem a törzsszavazók megtartása, megkötése, identitásának erősítése, hanem újak szerzése. Közismert összefüggés, hogy bizonyos fokig minél fölismertebb egy párt törzsszavazói karaktere, annál taszítóbb vagy legalábbis kevésbé vonzó lehet az adott párt a kívülállók szemében, így az erős törzsszavazói bázis egyszerre lehet döntő fontosságú erőforrás és bizonyos tekintetben teher (amelynek hordozása más erőforrások bevonását teszi szükségessé). Ez a kettősség azonban nemcsak egy adott erőforrás értékelésénél jelentkezik. Az igazán döntő erőforrás, a választásokon megszerzendő lehető legnagyobb számú szavazatért folytatott küzdelem – ha most csak két nagy pártot tételezünk föl – különös cselekvési stratégiát tesz szükségessé. Egyfelől ugyanazért a szűkös erőforrásért küzdelem zajlik; másfelől éppen a győzelem végett egyik párt érdekében sem áll a küzdelem túlélézése, azaz az 'ellenfél' átsábíthatónak, meggyőzhetőnek vélt szavazóinak elidegenítése.¹⁴

Ebből két releváns következtetés adódik. Az egyik, hogy a 'nagyok,' azaz a sok erőforrással – hatalommal – rendelkezők között távolról sem automatikusan a kooperáció az egyetlen stratégia. Éppen ellenkezőleg, a relatív egyensúly inkább arra ösztönzi őket, hogy igyekezzenek fölbillenteni. Maradván a fenti számoknál (100+100+10), a száz képviselőből már érdemes megpróbálni százhatot csinálni, s egyedüli többségre szert tenni. Ebből persze nem az adódik, hogy a 'kevésbé rendelkezők' jól járnak (ez is lehetséges, bőséges példatár van hozzá), az azonban igen, hogy azt az állítást, hogy 'a sokkal rendelkezők' jól járnak, nem tarthatjuk fenn. Egyik részük ugyanis igen, a másik részük nem.

A másik következtetés pedig az, hogy a döntő – a legtávolabbi – szavazatokért folyó versenynek szelídnek kell lennie, egészen odáig, hogy a lehető legtöbb ígéretet éppen ezeknek a szavazóknak 'kell' tenni, azaz az ő preferenciáikat érdemes a legkevésbé frusztrálni. Így a választásokhoz célszerű a vélhetően valamilyen preferenciát (ideológiát, témabelit, érzelmit) különösen fontosnak tartó, s ennél fogva a 'kis' pártok felé hajló szavazókat különösen érzékenyen kezelni.

Ugyanez a kettős logika működhet a másik, fent rövidebben jelzett példában is. A két nagyvállalat a föltevés szerint erőforrás-főlényben és így hatalmi főlényben van bármely kicsivel szemben (amely ugyanazon a piacon akarna érvényesülni). Amennyiben valódi kapitalista környezetet tudunk föltételezni, annyiban a fogyasztókért, vevőkért verseny folyik; a helytállás, a folyamatos hatékonyságjavítás híján mindkét vállalat számíthat arra, hogy tartós kudarc esetén értékét veszítve csődbe megy vagy fölvásárolják. A küzdelem elsősorban tehát közöttük folyik, erőforrásaikat elsősorban egymás ellen vetik be. Cselekvési szabadságuk mindenekelőtt a másik lépéseitől függ. A környezetükbe tartozó 'kicsik' számára a helyzet adottságai lehetővé teszik akár azt is, hogy a nagyok erőforrás-gazdálkodási stratégiájától teljesen eltérő utat válasszanak. Közismert példával élve: a tömegbútor előállításának hatékonysága részben a szabványosítás függvénye, s ez a növekedés, valamint a másik naggyal folytatott versenyben való helytállás záloga. Ugyanakkor a munkaigényes, egyedi áruk számára éppen ezáltal nyílik piac. Amíg a nagyok egymás lépéseit korlátozzák, mégpedig a relatív egyensúlyi helyzetből adódóan, nem-szándékoltan cselekvési teret nyitnak

¹⁴ Ismét hangsúlyozom, hogy az erőforrások birtoklása a további erőforrások bevonásához, megszerzéséhez szükséges. A hatalommal rendelkező célja a hatalom kiterjesztése, megszilárdítása, tartóssá tétele. Ez lehet instrumentális cél valamilyen társadalmi-világnézeti cél mellett, de azzal szorosan összefügg, ún. paratelikus viszonyban áll vele. Politikailag akarni valamit annyit tesz, mint egy cél megvalósításához a hatalmat is 'akarni akarni.'

a kicsiknek. Hasonló helyzettel állunk szemben többek között az idegenforgalom, vendéglátás területén is. A következtetés ugyanaz, mint fent: egyes 'nagyok' jól járhatnak (más nagyok és kicsik) rovására, de ebből sem az nem adódik, hogy 'a' nagyok járnak mindig jól, sem az, hogy a kicsik számára szükségképpen egyre kisebb cselekvési tér marad.¹⁵

A logika másik fele pedig arról szól, hogy a nagyok is megpróbálkozhatnak – lehetőségeik szerint – a kicsik felé olyan módon nyitni, hogy beszállítói, partneri szerződéseket kínálnak nekik, valamilyen módon integrálva őket saját tevékenységükbe, egyrészt rajtuk keresztül érve el új fogyasztókat, másrészt azonban számukra is új fogyasztók elérését lehetővé téve.¹⁶

Összességében tehát arra a következtetésre jutunk, hogy az erőforrások relatív egyensúlya egyrészt versenyt idéz elő, ami megszünteti vagy lehetetlenné teszi 'a nagyok' (gazdagok) kooperációját 'a kicsik' (szegények ellen), sőt, cselekvési teret nyit a kicsiknek;¹⁷ másrészt maga a versenyhelyzet is kooperációra – de nem feltétlenül a 'kicsik' elnyomására irányuló kooperációra! – ösztönözhet abban az értelemben, hogy nem nulla összegű játékot föltételezve (ami tendenciáját tekintve a kapitalizmus történetében reális föltevés), a konkurens által aktuálisan vagy potenciálisan birtokolt erőforrások megerősítése, bővítése is lehet érdek. Az erőforrások világának fölmérése alapján tehát igen sokféle cselekvési stratégiát tudunk megalapozni, így fenn kell tartanunk azt az állítást, hogy a több vagy nagyobb erőforrás elvileg igazolható meglétéből nem vonható le minden további nélkül az a következtetés, hogy az hatalmi jellegű cselekvésre ösztönöz.

2. 3. Az oksági összefüggés indetermináltsága

S itt mélyebben meg kell fontolnunk azt az elképzelést, hogy a társadalmi különbségek, amelyeket az erőforrások birtoklása, a velük való rendelkezés különbségeként értünk, miként is okozhatnak hatalmi jellegű cselekvéseket. A föltevés szerint a hatalmi jellegű cselekvés a két érintett fél között valamilyen látens vagy nyílt konfliktushoz kötődik, ahol az alávetett – a

¹⁵ Hasonlóan érvelhetünk akkor is, ha a 'kicsi' nem a konkurenst, hanem a beszállítót vagy a munkavállalót jelenti. A beszállítót és a munkavállalót a nagyvállalat persze igyekszik minél olosóbban megszerezni, elsősorban a másik naggyal való versenye miatt. A beszállító, a munkavállaló emiatt strukturális hátrányban érezheti magát (erőfölény-tézis). De ebből sem az nem következik, hogy a 'nagy' nem 'kényszerből' cselekszik, hanem úri kedve szerint; sem az, hogy a beszállító, a munkavállaló cselekvési szabadsága szükségképpen csökken. A beszállító szintén növelheti a hatékonyságot, a munkavállaló pedig törekedhet erőforrásai optimálisabb kihasználására, fejlesztésére.

¹⁶ Egy részpiac szociológiai elemzésénél soha nem szabad kizárólag az egyik résztvevő véleményét készpénznek venni. Sokan pedig így tesznek, pl. amikor a kereskedelmi hálózatok és a beszállítók viszonyának 'elemzésénél' föl sem tételezik, hogy ne a 'kicsiknek' (a beszállítóknak) volna igazuk, amikor a 'nagyokra' (a hálózatokra) panaszkodnak. Amúgy igen alapos és kiegyensúlyozott tanulmányában Dobos Krisztina szintén kizárólag a beszállítói oldalt térképezte föl, noha a cím: „Kiskereskedelmi láncok és beszállítók kapcsolata” egészen mást ígér. A kiegyensúlyozott értékelés és mérlegelés mindenestre valódi erénye a tanulmánynak, s világosan ki is derül, hogy a beszállítók korántsem kizárólag (hatalmi) áldozatok saját piacukon.

¹⁷ Az az elképzelés, hogy a 'tökések' az egymással folytatott verseny ellenére is együttműködnek mondjuk a munkásosztály kizsákmányolásában, csakis akkor tartható (hogy bizonyítható-e, más kérdés), ha vagy azzal a meglehetősen nehezen hihető föltevéssel élünk, hogy a tökésoosztály minden befolyásos tagja képes egy roppant skizofrén helyzetet könnyedén kezelni (mindig ellenállva például a kísértésnek, amikor a versenytárrsal szemben úgy lehetne előnyre szert tenni, hogy munkavállalóinak előnyt ígér); vagy azt állítjuk, hogy az osztálylogika nem tudatosan hat, a tökés akkor is kizsákmányol, ha nem akarna: ez esetben viszont nincs értelme hatalomról beszélni, illetve ilyen esetben a tökés is kiszolgáltatottja, s persze szerencsés, de mégis áldozata a struktúra hatalmának. Elvileg van még egy lehetőség, hogy ti. a tökésoosztály hatalmát valamilyen kisebb csoport 'állítja elő' vagy az osztály érdekében (altruista magatartás), vagy saját érdekében, de a többieket sem kizárva. Ezt az olsoni kollektív cselekvés elméletének keretei között lehet tárgyalni, lásd Balázs (1998). A következtetésem az, hogy ennek a lehetőségnek a realitása minimális. A hatalom tipikusan nem altruista magatartáshoz kötődő cselekvés, illetve mint az osztályon belüli kollektív jószág (amelyből ki-ki részesül, de nem járul hozzá az előállításához), ugyancsak fölöttébb kontraintuitív, illetve seregnyi súlyos problémát vet föl.

kevesebbel rendelkező – fél engedelmeskedik, belátása, érdeke, akarata ellenére a többel rendelkezőnek, aki pedig önkényes és önérdékű módon kényszeríti, vagy inkább kényszeríti engedelmességre,¹⁸ az ő kívánságával konform viselkedésre, cselekvésre az alávetett felet. Az eddigiekben láttuk, hogy a hatalomnak az erőforrásokkal való azonosítása igen sok nehézséget vet föl, amelyek esetről esetre részben kezelhetőek ugyan, de társadalomelmélet illetve holisztikus magyarázatok nemigen alapozhatók rájuk. A legutolsó gondolatmenetben az erőforrások relatív egyensúlyának elemzéséből vezettük le, hogy azok sokféle, egymással ellentétes stratégia kiindulópontját adhatják. Visszatérve a tágabb, s imént újraidézett definícióhoz jobban is látjuk, hogy az erőforrásokkal való rendelkezés és a hatalmi cselekvés azonosítása miért is problémás. Tegyük föl, hogy én vagyok az, aki valamilyen egyértelmű erőforrás-főlényben vagyok a másikkal szemben! Egy ilyen különbség gyakran a külső megfigyelő számára is többé-kevésbé evidens. Az azonban, hogy az adott helyzetben csupán két szereplő van, gyakorlatilag mindig erős elvonatkoztatás a valóságtól (vannak vélelmezhető és fontos kivételek, például a kétpólusú világrend idején szembenálló táborok közötti erőviszony). Leszámítva az erőforrásaim 'valódi,' használati értékével kapcsolatos korábban tárgyalt nehézségeket, lényegében mindig nyitott kérdés, hogy a kisebb erejű cselekvővel szemben érdemes-e fölhasználni őket. Lehet, hogy igen (mivel így az ő erőforrásai az enyémekek lesznek), lehet, hogy nem (egy másikkal szemben többet nyerhetnék, vagy egy felém irányuló támadással szemben átmenetileg védtelen maradnék). Igen gyakori forgatókönyv, hogy a kevesebbel rendelkezővel valamilyen kölcsönösen előnyös szerződést érdemes inkább kötni. Egy ilyen szerződés éppen azért nem föltétlenül hatalmi jellegű, mivel a kevesebbel rendelkező fél valóban jól jár. Aztán: a hatalomgyakorlásnak lehetnek költségei is (a fenyegetés hitelessé tétele vagy végrehajtása, a cselekvés végrehajtásának ellenőrzése, jutalmazás), ami – adott esetben – meghaladhatja a várt ill. megszerzett nyereséget. Itt is azzal számolva, hogy egy-egy interakció nem szándékolt hatással lehet a környezetre, előfordulhat, hogy egy sikeres hatalomgyakorlás azokat is konform viselkedésre készíti, akik közvetlenül nem is voltak érintettek (példastatuálás); de ennek ellentéte is (van tehát rizikója a példastatuálásnak is, lásd az 1956 október 23-25-i rákosista összeomlást); de az is előfordulhat, hogy a jelentős erőforrást igénylő hatalmi cselekvés átmeneti meggyengülését az 'elnyomottak' ki tudják használni (zendülés, szökés). A képet az teszi végképp bonyolulttá, hogy elvileg az elemzés során nem csupán az elsődleges, hanem a másodlagos, vagy harmadlagos preferenciákat is mérni kellene tudni. Így lehet, hogy helyesnek és végrehajthatónak gondolom az ellenszegülővel szembeni példastatuálást, de tartok bizonyos kockázatoktól, amelyek a kudarc esetén rám háramlanak, s amelyek jövőbeli szabadságomat, hatalmamot korlátozzák (másokét pedig bővítik). A bevezetőben említett második állítással kapcsolatban például fölhozható, hogy egyes tehetős, erőforrásokban gazdag csoportoknak valóban külön bejárásuk van 'az államhoz,' s a maguk érdeke szerint alakíthatják a szabályozói illetve újraelosztási döntéseket (lásd a MOL-ÖMV párharc esetét); ám ez nem mindig fizetődik ki, hiszen az ezeket a döntéseket meghozók olyan preferenciákkal és rajtuk keresztül olyan jövőbeli erőforrásokkal is rendelkeznek, amelyekre az adott csoportnak nincs befolyása. Az állam marad ugyanaz, de a kormány megváltozhat, s egy korábbi 'befektetés' – pl. egy korrupciós ügylet – rendkívül hátrányos helyzetbe hozhatja a nyomásgyakorló

¹⁸ A kényszerítés és a késztetés közötti különbségtétellel arra utalok, hogy ha a kényszerítést például rendőri értelemben vesszük, akkor azzal lényegében olyan analógiát teremtünk, amely nem fér össze a hatalomnak való engedelmeskedéssel. A legtöbb szerző egyetért abban, hogy az olyan cselekvést, amelynek semmilyen a szó szoros értelmében nincs alternatívája, nem lehet társadalmi cselekvésnek tartani, így hatalminak sem. Persze a valóban minden alternatívát nélkülöző cselekvés – i. fizikai rendőri kényszerítés – igen ritka egy társadalom eseményeinek összességéhez képest. Ugyanakkor a 'kényszerít' kevésbé erőszak-értelemben is érthetjük. De ezek a fogalmi nüanszok itt nem lényegesek.

csoportot. (Csupán illusztratív föltevésként említve: gondoljunk MOL-INA kapcsolatra, amelyben akár egy ilyen szálát is meg lehetett fontolni.)¹⁹

Így összességében a következő képet kapjuk: (i) ha valakinek többje van, akkor *elvileg indeterminált*, hogy azt vagy a kevesebbel rendelkezővel, vagy a többel rendelkezővel 'szemben' használja; (ii) bármelyik irányban cselekszik is, cselekvése nem szándékoltan bővítheti és szűkítheti is mások – nagyok és kicsik – cselekvési terét; (iii) az, hogy a másik cselekvési terének, lehetőségalmazának szűkítése és bővítése 'nem szándékolt,' nem azonos azzal, hogy a cselekvő nem is tud róla, vagy ne kívánná eszközként, illetve másodlagos preferenciaként. Utolsó illusztrációként tegyük föl, hogy – itt is reális alapú, de természetesen stilizált példát hozva – az Airbus és a Boeing gyilkos versenyt folytat a megrendelésekért! A versenyben a két cég egymást igyekszik lekörözni új fejlesztéseikkel. Ennek a versenynek 'áldozatul esik' a jóval kisebb Fokker cég (1996-ban ez megtörtént), anélkül, hogy megalapozottan állíthatnánk, hogy bármelyik nagy közvetlenül korlátozta volna a cselekvési szabadságát.²⁰ Természetesen megtörténhetett volna: de lehet, hogy ennek ára a másik naggyal szembeni átmeneti, s esetleg végzetesnek bizonyuló hátrányba kerülés lett volna. Azt viszont nem föltételezhető, hogy a Fokker nehézségeiről a két nagy cég ne tudott volna, esetleg jó előre ne igyekezett volna a piacait megszerezni. Nincs ebben a forgatókönyvben semmi drámai fordulat, s az eddigi okfejtés eredménye sem több, mint hogy nem jelenthetjük ki elméleti és holisztikus élel, hogy az erőforrások különbözőségéből feltétlenül hatalmi cselekvés adódik, amennyiben azt a mondott definíció szerint értelmezzük.

3. A morális dimenzió

Nézzünk végül szembe a kiinduló tézis morális dimenziójával! Itt arra a kérdésre keressük a választ, hogy mivel a hatalmi viszony morálisan mindig 'gyanús,' azaz mindig jogos föltevés, hogy az alávetett azért teszi azt, amit tesz, illetve viselkedik úgy, ahogy viselkedik, mert tőle ezt így kívánják, noha másként szeretne tenni vagy viselkedni; és ez a 'másként' valamilyen számára fontos, helyes, megengedhető, törvényes érdekében álló dolog. Ennek komplementere az a föltevés, hogy a hatalommal rendelkező viszont tudatosan él ezzel a lehetőséggel, s még ha nem is eleve immorális célra kívánja hatalmát használni (ő is 'törvényes' érdekét követi), akkor is erkölcsi tévútra téved, mert az alávetett szabadságát önkényesen korlátozza.

Meglepő módon nagyon kevés szisztematikus érdeklődést váltott ki mindezidáig a hatalom morális dimenziója a filozófia részéről.²¹ De a kritikai társadalomelmélet részéről sem nagyon találunk elmélyült elemzéseket. Itt nekem is csak arra van módom, hogy legalább a főbb dilemmákat jelezzem.

Kezdjük azzal, hogy minden további nélkül elképzelhető egy olyan társadalmi rend, amely ugyan jelentős erőforrásbeli különbségeket tartalmaz a cselekvők és csoportjaik között,

¹⁹ Barry (2002) úgy fogalmaz, hogy „indeterminált a viszony A két képessége között: hogy B hasznosságát csökkentse illetve hogy megszerezze, amit egyébként nem tudna” (163). Korábbi elemzése ezt a megállapítást még jobban alátámasztja, lásd Barry (1976).

²⁰ Vannak továbbra is sikeres kisebb repülőgépgyártók, mint a Cessna.

²¹ Mehta-Winship (2010) megközelítése a morális integritást, erőt is hatalmi erőforrásként értelmezi. Ez természetesen lehetséges – szinte bármi lehet erőforrás –, ám meglehetősen nehezen fér össze azzal, hogy a hatalom végülis valamilyen ellenállás leküzdésére való (különben miért volna szükség erőforrásra?). A szerzők persze gondosan kiszűrjük a definícióból az ellenállás/ellenszegülés-klauzulát. Jóval érdekesebb Ph. Pettit (1996) tanulmánya, amely a hatalom mellé az antihatalom kategóriáját teszi, s azt lényegében úgy érti, mint az anyag-antianyag kettősségét. Mindkettő 'anyag' – itt: erőforrás –, ám így a megkülönböztetés az erőforrás-keretben morális erejét veszíti. A végeredmény csak annyi, hogy hatalom ellen csak hatalommal lehet küzdeni.

ez mégsem jelent olyanfajta kiszolgáltatottságot, amelyet *morálisan* problematikusnak találnánk! A valóságból véve a példát: a családon belüli gyermek-szülő kapcsolat jellegzetesen igen nagy 'társadalmi' és erőforrásbeli különbségeket is hordoz, s potenciálisan a kiszolgáltatottság is óriási, mégis igen szélsőséges követelésnek minősítenénk, hogy a családot ebből az okból meg kéne haladni vagy szüntetni. Ennek pedig az az egyszerű oka, hogy a szülő-gyermek kapcsolatot rendszerint nem vagy nem elsősorban hatalmi kapcsolatnak tartjuk. Semmi elvi akadályja nincs természetesen annak, hogy a hatalom mozzanata *is* megjelenjen benne, de semmi nem indokolja, hogy *csak* azt lássuk meg benne.²² A társadalom-család analógia persze sántít, hiszen cinikus volna a 'gazdagoknak' mondjuk a 'szegények' iránti szeretetével vagy részvételével, együttérzésével elosztatni a morális aggályokat. Mindazonáltal ettől még nem szabad vakká válni például a szolidaritás, a honfitársi érzület, egyes társadalmakban pedig még valódi paternalisztikus-feudális érzületelemek valóságossága iránt, amelyek mind csökkenthetik ezeket az aggályokat. Ezek figyelmen kívül hagyása szociológiailag is tévedés volna. Ebből adódóan a társadalmi erőforrás-egyenlőtlenségeket csak akkor tekinthetjük súlyos problémának, ha – kimondatlanul, de egyértelműen – azt is föltételezzük, hogy az állítólagos egyenlőtlenségek *mindenképpen* vagy *tendenciájukat tekintve* hatalmi jellegű cselekvésekre ösztönzik mindkét felet, azaz a többel rendelkezőt önkényességre, a kevesebbel rendelkezőt pedig valamilyen értelemben önmaga megtagadására.

A következő morális jellegű megfontoláshoz a szülő-gyermek könnyen érthető példáját folytatva is eljuthatunk. Föltéve és meg is engedve, hogy a gyermek kiszolgáltatottsága hatalmi jellegű abban az értelemben, hogy a gyermek cselekvése, szándékai folyton vagy rendszeresen korlátokba ütköznek, ami ellenállást vált ki belőle. Közhely azonban, hogy a gyermek akarata még nem annyira fejlett, önálló, hogy cselekvési szabadságának korlátozása akaratának korlátozását is jelentené. Kemény konzervatív-paternalista felfogáson belül ilyen módon a hatalmi cselekvés azzal volna igazolható, hogy az alávetett fél erkölcsi integritása egyszerűen azért nem sérül, mert nincs ilyen neki; s persze föl kell tennünk, hogy a fölérendelt most sem zsarnoki – önkényes és önérdékű – módon jár el. Ez a logikát társadalmi szinten értelmezni első látásra meglehetősen nehéz volna, hiszen ma úgyszólván konszenzusos erkölcsi alaptézis, hogy minden felnőtt ember erkölcsi kompetenciája és (főleg ennél fogva) értéke egyenlő. Bár nem is olyan régen még teljesen legitimnek tartották a vagyoni és műveltségi cenzust, ma már ez teljesen elfogadhatatlan volna. Mégis érdemes egy pillanatra megállnunk a vagyoni cenzus morális igazolásánál: eszerint a tulajdonnal való rendelkezés körültekintőbb és felelősebb döntéshozatalra ösztönöz, a teljes vagyontalanság pedig ehhez képest felelőtlenségre és rövid távú gondolkodásra. Ilyen értelemben a 'szegénység' a szabad és felelős cselekvés lehetőségét beszűkíti, így vele szemben a 'gazdag(ság)' – legalábbis addig, amíg a 'szegényből' sikerül 'gazdagot' csinálni – joggal és helyesen járhat el. S ha ez az érvelés idejétműltnak látszik, gondoljunk arra, hogy sokan viszont mennyire korszerűnek tartják azt a gondolatot, hogy a jelen és a jövő nemzedék között éles különbséget téve a jelen pontosan ilyen felelőtlenségben marasztalják el, s cselekvési lehetőségét igyekezzenek korlátozni. Az érv ugyanis minden további nélkül lefordítható a társadalmi egyenlőtlenségek és a hatalom logikájára. Eszerint minél kevesebbel rendelkezik valaki az egyik legfontosabb erőforrásból, a reálisan várható élettartamból, annál felelőtlenebbül dönt például a választásokon, kizárólag saját szűk érdekét követve. S ez itt nem az időskorúakkal 'szembeni' érv (bár az is lehetne), hanem a teljes jelenbeli generációval szembeni érv. Már csak azt kell kitalálni, hogy a 'jövő' generációját, azaz a 'sokkal' (értsd: sok étellel, élettartammal) rendelkezőket ki és hogyan jeleníti meg, illetve milyen módon

²² Foucault egyébként igen élesszemű és tanulságos elemzései pontosan emiatt futnak vakvágányra. A hatalom jelensége kétségkívül bárhol fölbukkanhat, dominálhat egy-egy társas kapcsolatot, de minden társadalmi különbséget erre redukálni minimum félreértés.

képes akaratát rákényszeríteni a vélhetően vonakodó (de önző okból, éretlen gondolkodásból vonakodó) jelen generációra. Ezt a gondolatot persze itt nem kell folytatnunk, a lényeg az, hogy egyáltalán nem lehetetlen még modern normatív társadalmi környezetet föltételezve sem, hogy bizonyos fajta gyámsági kapcsolatot kívánjunk igazolni a társadalom többsége és valamilyen kisebbség (amely persze virtuális többség) között. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessek, föl kell adnunk az ismert és idézett kantianus hipotézist a felnőtt emberek morális kompetenciájának egyformaságáról; továbbá ha ezt megtehetőnek véljük, akkor ismét megnyitottuk az ajtót az előtt a lehetőség előtt, hogy a hatalmi viszony inherens morális problematikusságának hipotézisét egyszerűen visszautasítsuk. Másszóval elfogadjuk, hogy bizonyos empirikus társadalmi kapcsolatokban igenis indokolt és igazolható, ha az alávetettek érdekében helyettük járunk el, még akkor is, ha eljárásunk adott esetben maguknak az alávetetteknek az ellenállásába ütközik.

S talán ezen a ponton célszerű kitérni a bevezetőben említett harmadik jellegzetes kijelentésre: az erőforrás-különbségekből egyenlőtlenségek olyan társadalmi hatalmi viszonyokat hoznak létre, amelyekben az alárendelték vagy alávetettek voltaképpen nincsenek tudatában alávetettségüknek: olyan habituális, preferenciális, identitásalakító befolyásoknak vannak kitéve, amelyek morális ártalmasságát nem is sejtik. Nem tudják, mit tesznek, illetve nem tudják, hogy amit tesznek, miért is teszik; az eredmény: tartós és kilátástalan alávetettség. Az előző okfejtés értelmében ilyen körülmények között erkölcsileg jogos és indokolt, hogy az önfelzabarádításra képtelen alávetettet akár akarata (elsődleges preferenciái) ellenére is megszabadítjuk az alávetetési helyzetből. A döntő kérdés mármost nem az, hogy vannak-e ilyen morális helyzetek: nemigen tagadható, hogy igen (lásd a család példáját). A döntő kérdés itt az, hogy az erőforrás-egyenlőtlenségek szükségképpen olyan társadalmi kapcsolatokat hoznak-e létre, amelyekből tartós alávetettség keletkezik, és pedig abban az értelemben, hogy az alávetett mintegy megfosztatik az erkölcsi autonómia lehetőségétől.

Ezzel kapcsolatban a magam részéről két megfontolást ajánlok. Az egyik az érv konzisztenciájára vonatkozik. Ugyanis ha a kevesebbrel rendelkező *pusztán azért, mert* kevesebbrel rendelkezik, preferenciájának alakításában, választási szabadságában oly módon korlátozott, hogy az morálisan egyfajta gyámságot indokol fölötte, akkor ugyanennek a logikának szükségképpen érvényesülnie kell a többel rendelkező esetében is. Ez a konzisztencia a marxista történelmi materializmusban többé-kevésbé érvényesül is: a tőkés(osztály) történelmi tudata éppúgy nem szabadon választott, mint a munkásosztályé; éppúgy a termelési rendből következő és nem autonóm módon választott preferenciái vannak, mint a munkásosztálynak.²³ A logika azonban könyörtelen, így a következő lépés csak az lehet, hogy a hatalmi viszonyt olyan társadalmi viszonyként írjuk le, amelyből mindkét fél számára hiányzik a szabadság mozzanata. Csakhogy ennek nem sok értelme van hatalomelméleti szempontból, hiszen a hatalom akaratok ütközése, s ha *mindkét* fél akarata-motivációs struktúrája lényegében csak a megfigyelő által rekonstruálható, akkor az legföljebb csak annyit állapíthat meg, hogy egyesek valószínűleg jobban, mások rosszabbul járnak azáltal, hogy többel vagy kevesebbrel rendelkeznek, anélkül, hogy ezen bármit is változtatni tudnának vagy akarnának.²⁴ Ezt azonban 'ránézésre' is tudtuk. Így a revizionista

²³ A hegeli úr-szolga dialektika jóval tömörebben és precízebben tartalmazza ezt a tézist, ti. hogy mind a szolga, mind az úr tudata nem-szabad illetve nem magáértvaló.

²⁴ A szakirodalomban B. Barry vetette föl, hogy a hatalom mellett a 'szisztematikus' szerencse is magyarázhatja, ha egy-egy társadalmi csoport tartósan jobban jár másoknál (Barry 1989). Később álláspontját azzal egészítette ki, hogy ha valóban úgy gondoljuk, hogy a kapitalizmus körülményei között a tőkésnek csak szerencséjük van azzal, hogy a kormányok, az állam döntéshozói többnyire az ő szempontjaikra vannak tekintettel, de ez még nem hatalom, akkor ugyanezt kell gondolnunk egyrészt a 'fogyasztók hatalma a termelők fölött' és a 'választók hatalma a politikusok fölött' téziseiről is. Vagy mindhárom esetben hatalom van, vagy egyikben sincs (Barry 2002). A magam részéről úgy látom, hogy a fogyasztó-termelő viszony valóban analógiába hozható a 'tőkésosztály-állam' viszonyal, de nem úgy, ahogy Barry kívánja, azaz a hatalomgyakorlás, hanem a

marxizmus igyekezett legalább az elnyomók/kizsákmányolók oldalán föltételezni a tudatosság valamilyen fokát. De ezt az elméleti konzisztencia nem engedi. Ha másodlagos, harmadlagos, helyesebben merőben virtuális preferenciákat, érdekeket tételezünk föl a kevesebbel rendelkezőkről, akkor ugyanezt kell föltételeznünk a többel rendelkezőkről is. S ha a többedleges vagy virtuális preferenciák legfőbb jellemzője, hogy változásuknak az alany nincs tudatában, akkor ezt a tézist mindkét oldalon meg kell tartanunk.²⁵ Ez egyébként nem különösebben forradalmi gondolat: közhelyes megállapítás, hogy millió hatás éri minden ember motivációs struktúráját, köztük vélelmezhetően az egyenlőtlenségből eredő hatások is, s ezeknek javarészt nem vagyunk tudatában. Csak éppen ebből a megállapításból nem lehet eljutni oda, hogy a többel rendelkezők valamilyen magasabb fokú tudatossággal alakítják, és pedig tartósan és szisztematikusan a kevesebbel rendelkezők preferenciáit.

A másik megfontolás a következő. Ha a többel rendelkező erőforrásait a kevesebbel rendelkező akarátának letörése, alakítása, befolyásolása érdekében használja föl, azt vélhetően azért teszi, mert így tudja tartóssá tenni azt a helyzetet, amelyben neki többje van. Bár vannak illetve lehetnek olyan hatalmi viszonyok, amelyekben az akaratok ütközése egyfajta önmagáért való élvezetet okoz a hatalmat gyakorlónak (aki tehát az erőforrás-különbséget egy speciális jószág, a hatalom élvezete érdekében igyekszik fenntartani), illetve az akaratok ütközése híján is valamilyen élvezetet okoz számára a másik konform, engedelmes viselkedése, ezt a hatalom erőforrás-elmélete kénytelen többé-kevésbé szélsőséges vagy kivételes esetnek minősíteni. Mármost föltéve, hogy ezt megtehetjük anélkül, hogy a valóság leírásában nagyon mellényúljunk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a kevesebbel rendelkező szándékai sem mások, mint az erőforrás-gyarapítás. Jobban, kényelmesebben, szabadabban, biztonságosabban, boldogabban akar élni (azaz céljai morálisan elfogadhatók), csak éppen mások lehetőségei az ő lehetőségeit szisztematikusan korlátozzák.²⁶ A kérdés 'csak' az, hogy az ezek szerint azonos jellegű motivációs rendszer föltételezése a két fél oldalán morális értelemben mit is okoz. Cinkosságot? (Ha úgy érzem, rosszul jártam, miért ne csaphatnék be én is – 'joggal' – másokat?) Erkölcsileg semleges kooperációt? (Köthetünk üzletet is, nem?). Vagy valódi elnyomást? (Nem lehetek nagylelkű, mert nincs miből.) Ezek a lehetőségek mind 'benne vannak' az erőforrás-egyenlőtlenségek terminusaiban megfogalmazott hatalomelméletben, így elkerülhetetlenül arra kell következtetnünk, hogy az elmélet morálisan is indeterminált. Ez abból a szempontból lehet jó hír, hogy van egy társadalomelméletünk, amely garantáltan értéksemleges; de rossz hír abból a szempontból, hogy a hatalmi viszonyok inherens morális problematikusságának – ami erős hipotézis – szintén búcsút kell mondanunk.

'szisztematikus szerencse' eseteként (egyetértve Dowding-gal [2003]. A választók azonban a jóval koncentráltabb döntési és elszámoltatási szituáció miatt markánsabban hatalmi jellegű viszonyban állnak a megválasztott politikusokkal. Barry egyébként részletesen elemzi a választói viselkedést, s abból az elszámoltatási mozzanatot nem tartja reálisan létezőnek. Különösebb empirikus anyagot azonban nem vonultat föl, így álláspontja igen csak spekulatív marad. Mindenesetre különös, hogy végeredményben a politikai viszonyból inkább kizárni látszik a hatalmat, a két gazdasági viszonyból (fogyasztó-termelő, tőkés-állam) viszont nem.

²⁵ Lukes-Haglund (2005) végül nem is habozik kijelenteni, hogy a hatalmi viszony két érintettje közül adott esetben egyik sincs tudatában annak, hogy hatalmi viszonyban áll egymással. Ez esetben viszont, ahogy jeleztem, az akaratok ütközése mint feltétel csak igen áttételesen és elméletileg nyaktörő úton mutatható ki. Már ha egyáltalán.

²⁶ A 'szisztematikus' jelző a 'tartóssal' itt szinoníma. Barry is szisztematikus szerencséről beszél, Dowding ezt átveszi tőle, Lukes-Haglund pedig ebbe 'köt bele,' mondván, hogy ha a szerencse rendszeres, akkor nem véletlen, tehát csakis valamiféle egyenlőtlen elosztás reprodukálása lehet az ok. Véleményem szerint a szerencse nem föltétlenül véletlen, mint a lottóötös, hanem lehet valóban tartós vagy 'szisztematikus,' de ettől még szerencse. Végülis azt a kérdést is föl kell tenni, hogy ha 'kapitalistának' lenni annyira jó, vajon megvan-e az esélye bárkinek, hogy azzá váljon, vagy *szisztematikusan* nincs?

Összességében tehát azt találtuk, hogy ahhoz, hogy a vélelmezett hatalmi jellegű viszonyt immorálisnak tartsuk, ahogy azt a definíció igényli, további erkölcsi föltevésekkel kell élnünk: például azzal, hogy az egyenlőtlenség két oldalán álló felek között nincsen olyan releváns különbség, amely az alá-fölérendeltséget morálisan indokolná vagy átértelmezné, esetleg irrelevánssá tenné. Más szóval a többel rendelkező nincs valamilyen erkölcsi előnyben vagy fölényben, a kevesebbrel rendelkező pedig nincs erkölcsi hátrányban. Amennyiben ezek a föltevések teljesülnek, a hatalmi cselekvés immorálisnak minősíthető, illetve ennyiben valóban hatalmi cselekvésről beszélhetünk. Azonban még e feltételek teljesülésekor is nyitott kérdés, hogy az erőforrások különbözősége vajon az 'elvárt' hatalmi jellegű cselekvésre ösztönzi-e a feleket (a többel rendelkezőt elnyomásra, a kevesebbrel rendelkezőt vonakodó engedelmességre). A kérdés nyitottsága miatt azonban ezt nem állíthatjuk elvi élel, azaz annak az elméleti keretnek a tudományos-heurisztikus értéke, amely a hatalmi cselekvést az erőforrások különbözőségéből vezeti le, ebből a szempontból is erősen megkérdőjelezhető.

4. Összefoglalás

Sokféleképpen lehet a hatalmi viszonyt definiálni, de a legtöbb meghatározás az akaratok (érdekek, preferenciák) ütközését, az ellenszegülést illetve annak legyőzését, az arra való 'képeséget' a hatalmat 'gyakorló' részéről mindenképpen szükséges feltételnek tekinti. Ám egy definíció csak akkor hozható működésbe, ha valamilyen jelenség, jelenségcsoport magyarázatában részt vesz. Ehhez viszont további elemek bekapcsolására van szükség, azaz valamilyen elméletre. A hatalom erőforrás-elmélete többek között a kapitalista rend összefüggéseinek magyarázatában látszhat értékesnek (de az lehet a nemzetközi kapcsolatok terén is, amellyel itt nem foglalkoztunk), mégpedig azért, mert közkeletű vélekedések szerint ez a rend a társadalmi egyenlőtlenségeket tartósítja vagy növeli, a társadalmi egyenlőtlenségek lényegében erőforrás-egyenlőtlenségekként értelmezhetők, azok pedig a szóban forgó elmélet szerint hatalmi viszonyokat alapoznak meg. A kapitalizmus ezek szerint a hatalmi viszonyokat is folyton újratermeli illetve tartósítja.

Ezzel az elmélettel kapcsolatban a fentiekben több kritikát is megfogalmaztunk, nem tagadva természetesen, hogy adott esetben és helyzetben – mint jóformán minden elmélet – rendelkezik reális magyarázóerővel. Általánossal azonban nem. Az erőforrások erőforrás-volta meglehetősen képlékeny illetve viszonylagos. Elosztásuk egyenlőtlenségéből nem következik elkerülhetetlenül, hogy a többel rendelkező jár jól a kevesebbrel rendelkező rovására. Az elosztási egyenlőtlenségekből sokféle cselekvési stratégia következhet, s köztük csak az egyik a hatalmi jellegű cselekvés. Végül amellet is érveltem, hogy a hatalom klasszikusnak tekinthető definíciói szükségképpen hordoznak egy morális dimenziót is, amellyel a szakirodalom szeret nem szembenézni, illetve csak közvetve tudomást venni róla: vagy úgy, hogy eleve legitimnek tekinti a hatalmat – esetleg más néven –, vagy úgy, hogy eleve illegitimnek/helytelennek tekinti, s a vele való szembeszálláshoz igyekszik tudományos muníciót gyűjteni. Az analitikus megközelítés megalapozottabb ítéletalkotást tesz lehetővé. Kiindulópontként elfogadva, hogy a hatalom eredendően hordoz valamilyen immorális dimenziót, nem tekinti sem automatikusan igazoltnak, sem igazolhatatlannak a felek között megállapított erőforrás-különbséget. Ahhoz, hogy az erőforrás-különbségekből az eredendően immorálisnak föltételezett hatalmi cselekvés (engedelmességre ill. annak kikényszerítése) következzen, bizonyítani kell, hogy az érintettek morális képességei és szándékai is ennek megfelelőek. Ez azonban további tényezők figyelembe vételét igényli, így a hatalom erőforrás-elmélete nem képes a szükséges morális muníciót biztosítani a hatalmi viszonyok kritikájához.

Irodalom

- Balázs Zoltán, *Modern hatalomelméletek*, Budapest: Korona, 1998.
- Barry, Brian: „Power: An Economic Analysis,” in: *Power and political theory - some European perspectives*, B. Barry ed. (London, New York: Wiley, 1976): 67-101
- Barry, Brian: „Is It Better To Be Powerful or Lucky?” in: *Democracy, Power and Justice – Essays in Political Theory* (Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press, 1989): 270-302
- Barry, Brian: „Capitalists rule OK? Some puzzles about power,” *Politics, Philosophy and Economics*, 1 (2002): 155-84.
- Bhagwati, Jagdish: „Szegénység: növekszik vagy csökken?” in *Globalizáció és kapitalizmus*, szerk. Balázs Zoltán, Szilágyi Katalin, Budapest: Századvég, 2008: 322-343
- Dobos Krisztina: „Kiskereskedelmi láncok és beszállítók kapcsolata,” *Közgazdasági Szemle*, 2009. február: 155-75.
- Dowding, Keith: „Resources, power and systematic luck: A response to Barry,” *Politics, Philosophy and Economics*, 2 (2003): 305-22.
- Dowding, Keith: „Power, Capability and. Ableness: The Fallacy of the Vehicle Fallacy,” *Contemporary Political Theory* 7 (2008): 238-58-
- Guzzini, Stefano: „The Concept of Power: A Constructivist Analysis,” *Millenium – Journal of International Studies*, 33 (2005): 495-521.
- Lukes, Steven: *Power: A Radical View* (London: Macmillan Press, 1974)
- Lukes, Steven – Haglund, LaDawn: „Power and Luck,” *European Journal of Sociology*, 46 (2005): 45-66.
- Mehta, Jal – Winship, Christopher: „Moral Power,” *Handbook of the Sociology of Morality*, eds S. Hitlin, S. Vasey. Springer
- Morriss, Peter: *Power: A Philosophical Analysis*, 2nd ed. (Manchester: Manchester University Press, 2002 [1987]).
- Parsons, Talcott: „Válogatás T.Parsons cselekvéseméleti írásaiból,” szerk. Rényi Ágnes, *Szociológiai Füzetek* 38 (Budapest, 1985).
- Parsons, Talcott: „T.Parsons a társadalmi rendszerről,” szerk. Némedi Dénes, *Szociológiai Füzetek* 45 (Budapest, 1988).
- Pete Péter: „Gondolatok a 'pénzvilág uralmáról’,” *Közgazdasági Szemle*, 1999 május, 389-402.
- Pettit, Philip: „Freedom as Antipower,” *Ethics* 107 (1996): 576-604.
- Sala-i-Martin, Xavier: „A jövedelmek globális szintű egyenlőtlenségének aggasztó 'növekedése’,” in *Globalizáció és kapitalizmus*, szerk. Balázs Zoltán, Szilágyi Katalin, Budapest: Századvég, 2008: 343-395.
- Vedres Balázs: „Ökonokrata menedzser-elit – az átalakulás nyertesei?” *Szociológiai Szemle*, 1997.1, 111-31.
- Vedres Balázs: „A piaci átmenet elméletörténete,” *Szociológiai Szemle*, 1998.3. 153-65.
- Vedres Balázs: „Politikusok a magyar nagyvállalatok hálózatában 1987-2001 között,” *Magyar Tudomány* 2006.11.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom I.*, Budapest: KJK 1987.